

מבוא

הפילוסופיה, הדת, המדע – כולם עוסקים בקביעת מסמרות, כדי להגיע לשיווי משקל. הדת, עם האל היחיד [...]; הפילוסופיה, עם הרעיונות המקובעים; המדע עם חוקיו. כולם, מאז ומעולם, מבקשים למסמר אותנו לעץ זה או אחר. אבל הרומן, לא. הרומן הוא הדוגמה העליונה ליחסיות דקה שגילה האדם. כל דבר נכון בזמנו, במקומו, בנסיבותיו, ואינו נכון מחוץ למקומו, לזמנו, לנסיבותיו. אם מנסים לקבוע את הרומן במסמרות, אזי או שהרומן מת, או שהוא קם והולך לו משם עם המסמר.

ד"ה לורנס¹

ספר זה מבקש לחבר בין הפילוסופיה של המוסר, או האתיקה, לבין יצירות הספרות. אבל כיצד אפשר לעשות זאת, אם הפילוסופיה, לפי לורנס, ממסמרת דברים ואילו לספרות זר כל ניסיון כזה? כיצד משפיעה הספרות על הפילוסופיה, וכיצד משפיעה הפילוסופיה על הספרות? האם ניתן לחבר בין השתיים בלי להיות דוגמטי, בלי לחטוא לספרות ולהפכה לכלי, לאמצעי? איך נוכל לדון בערכים, בהתנהגויות אנושיות ובמעשים נוראים המתגלמים בספרות בלי לבצע שיפוטיות צרים? כיצד נוכל לפרש טקסטים ספרותיים ובה בעת להפקיד בידי של הקורא את האחריות לעצמו ולחברה שלו, אך גם לאחרים? שאלות אלה עומדות במרכזו של הספר, בו אנסה לבחון את ייצוגם של עניינים מוסריים בספרות העברית שנכתבה במאה העשרים. לספר יש היבט תאורטי המציג מתודה חדשה לביצוע ביקורת ספרותית-מוסרית, המבוססת על חיבור בין הרבדים האסתטיים של הטקסט לרבדיו הפילוסופיים-מוסריים, והיבט יישומי המיישם את המתודה הזו בדרך קריאה מסוימת של יצירות מן הספרות העברית. תחילה אדון באופייה של הביקורת הספרותית-מוסרית כביקורת בין-תחומית, המחברת בין תאוריה ספרותית לתאוריות מן הפילוסופיה של המוסר. מתוך שדה התאוריה הרחב אבחר כמה גישות על מנת להרכיב את המתודה

שאני מציעה. אחר כך אציג קריאות במבחר יצירות מן הפרוזה העברית שנכתבה במאה העשרים.

ביקורת ספרותית-מוסרית מעניינת ונחוצה בעיקר היום, לאור הזרמים הרעיוניים, התרבותיים והפוליטיים בתקופה זו של הפוסט-מודרניזם, המערער על אפשרותה של היסטוריה אחת ויחידה. בעבר נתפסה הביקורת הספרותית-מוסרית כבלתי לגיטימית. ראו בה תופעה זרה לאסתטיקה, תופעה המנסה לקרוא את הטקסט הספרותי ברובד חיזוני ויחיד, ואשר מתייחסת אליו ככלי, כאמצעי. הכול הזהירו מפני הסכנה כי הספרות תהפוך "לפוחלץ של ערכים חנוטים", כניסוחו של ס' יזהר.² ביקורת הספרות לא הייתה אלא עיון קפדני וצמוד בטקסטים, חד-דיסציפלינרי ואסתטי. היא לא הייתה מוכנה לשאת את העיניים מן הטקסט ולהביט על העולם שבתוכו הטקסט כתוב ושבתוכו הוא נקרא.

האפשרות למחקר בין-תחומי הפכה ללגיטימית רק בעשורים האחרונים של המאה העשרים, עם שינוי היחס אל הטקסט הספרותי: הטקסט שוב לא היה מבודד, גברה המודעות להשפעות חברתיות, תרבותיות והיסטוריות, וניתן מקום מחדש להבנת הטקסט כתוצר פסיכולוגי, חברתי ופילוסופי של זמן ושל מקום. תהליך זה שינה את כל מפת הביקורת הספרות ויצר ביקורות ספרות בין-תחומיות, המקשרות את הספרות אל הפסיכואנליזה, אל ביקורת האידאולוגיה וגם אל תחום המשפט. הביקורת הספרותית-מוסרית קיבלה לגיטימציה בשלב מאוחר יחסית, בשל התווית השמרנית שהוטלה עליה. ועם זאת, עם ההכרה בקשר שבין ספרות לאידאולוגיה, ובפרט עם כניסת השיחים של המיעוטים, מבקרים רבים החלו לדבר על אפשרות של קריאה וביקורת מוסרית או אתית של הטקסט הספרותי.

הביקורת המוסרית של הטקסט הספרותי מניחה השפעה הדדית בין תחום הפילוסופיה של המוסר לבין תחום הספרות: הספרות יכולה לתרום לפילוסופיה של המוסר בהציגה מקרי מבחן מעניינים, המבטאים מצבים מורכבים והתנהגויות אנושיות. דרך קריאה ביצירה אפשר להבין טוב יותר תאוריות ואף לבחון אותן. ואילו הפילוסופיה של המוסר יכולה לתרום לספרות בהאירה עניינים מסוימים בטקסט, הקשורים ליחסים בין-אישיים ולהתפתחותן של הדמויות. באמצעות תאוריות פילוסופיות אלו אפשר לחשוף רבדים ביקורתיים בטקסט הספרותי.

ארבעה שערים בספר זה. בשער הראשון שלושה פרקים אשר עניינם הצגה שיטתית של תחום הביקורת הספרותית-מוסרית. הפרק הראשון מבסס את תפיסת הספרות כ"מעבדה מוסרית" – כמרחב מגודר של התנסות מבוקרת; הפרק השני מציג סקירה היסטורית ומתאר את הזרמים השונים של הביקורת הספרותית-מוסרית; הפרק השלישי מציג מתודה פרשנית חדשה, שלאורה אני מציעה לקרוא את יצירות הספרות. שער זה של הספר מציג דיון תאורטי, פרשני ומושגי.

שלושת השערים הבאים בוחנים את ייצוגם של עניינים מוסריים בספרות העברית

לאור המתודה הפרשנית החדשה שהוצעה בשער הראשון. בחינה זו נובעת מתוך תחושה כי הספרות העברית במאה העשרים עוסקת באופן אינטנסיבי בענייני מוסר, וזאת בשל תהפוכות היסטוריות שונות, כגון: מאמצי הישרדות, מלחמות, ייסודה של מדינה עצמאית בעלת נורמות, כינונה של תרבות חדשה-ישנה וביסוסה של השפה העברית. זאת ועוד: דרכי הכתיבה, אופני העיצוב והז'אנרים השונים של הסיפור שנכתבה במאה העשרים מאפשרים בחינה פואטית מגוונת.

בחירת הטקסטים הנדונים בשלושת השערים וסדר הקריאה בהם מונחים על ידי טבעם של הדיונים בענייני המוסר ולא על ידי קריטריונים ספרותיים-היסטוריים. הקריאה ביצירות היא קריאה חלקית הבוחנת היבטים מסוימים ביצירות ואיננה ממצה את כל אפשרויות הפרשנות וההבנה של הטקסטים. שני שערים מציעים דפוסים מרכזיים של יצירות ספרות העוסקות בסוגיות מוסר: סיפורי מלחמה וסיפורי חיים. השער הרביעי דן בעימות ובאחרות.

בשער השני – סיפורי מלחמה – אציג יצירות מאת ס' יזהר, י"ח ברנר ויורם קניוק. בלבן של יצירות אלו נוכל לזהות בנקל דילמה מוסרית שיש לה משמעות ורלוונטיות ברמה עקרונית ומוכללת החורגת מהנסיבות המתוארות ביצירות. ב"חרכת חזעה" ליזהר נקרע המספר בין שתי חובות: החובה לבצע פקודה צבאית והחובה למנוע הרג של אוכלוסייה אזרחית; ב"המוצא" לברנר מוצבת שאלת מחיר העזרה לנזקק; ובחימו מלך ירושלים לקניוק עולה בכל חריפותה בעיית המתת החסד של החייל הפצוע אנושות. בין השאלות הרבות שיצירות אלה מעלות, שאלות המוסר שנשאלות הן: מהי חובתי המוסרית? או: כיצד עלי לנהוג? בשאלות אלה מובלעת ההנחה כי קיימת חובה מוגדרת לפעול באורח מסוים במצבי קונפליקט מוסרי.

בשער השלישי – סיפורי חיים – אקרא מיצירותיהם של משה שמיר, ש"י עגנון, דויד גרוסמן ויורם קניוק, ואראה כיצד יצירות אלו מעמידות במרכזן את שאלת משמעות החיים מן הפרספקטיבה הערכית. את עיצובה של דילמה מוסרית קלסית מחליפה השאלה: מהם החיים הטובים, או: אילו חיים עלי לחיות? הדיון במלך בשר ודם ובכבשת הרש לשמיר יעסוק בדמותו של המנהיג ובנרטיב החיים האישי של אוריה; ב"תהילה" ובתמול שלשום לעגנון אציג שחזורים שונים של סיפור חייהן של הדמויות, תוך התמקדות בממד הערכי שלהן; בהיהודי האחרון לקניוק ובעיין ערך אהבה לגרוסמן אתמודד עם שאלת האחריות המוסרית המוצבת לנוכח השואה.

בשער הרביעי – עימות ואחרות – אציג את מסע אל תום האלף לא"ב יהושע. באמצעות הקריאה ביצירה זו אעלה שאלות מטא-אתיות הקשורות בוויכוח בין פרספקטיבות פילוסופיות מוסריות שונות ובאפשרות לראות בתוך שדה האתיקה והמוסר להיות שדה של התנהגות אנושית ראויה, סכנות של כוחניות ושררה.

ד"ה לורנס טען כי הפילוסופיה, כמו המדע, מבקשת למסמר דברים, ואילו הספרות לעולם תתעלם מן המסמרות. בספר זה הייתי רוצה להראות כי בשל הזיקה ההדדית שבין הספרות לבין הפילוסופיה של המוסר יכולה הספרות לחלץ את הפילוסופיה מן המסמרות ולקחת אותה למסע של התבוננות אחרת, של גילוי מאוחר ושל חשיפת האדם שמאחורי המילים.